

ність українців, їх уміння “обійти” складні етнополітичні проблеми, які нерідко виникали впродовж останнього десятиліття ХХ ст., не видаватимуться дивними, якщо згадати певні традиційні погляди українців на “ворожі сили” й правила поведінки з ними. Певні стереотипи, відображені у фольклорі, допомагають нашим сучасникам формувати норми поведінки та знаходити своє місце за умов історичних та соціальних змін. Щоб зрозуміти, чому саме урбанізована людина захищається від дійсності за допомогою надлюдських сил, слід знати й вірно інтерпретувати традиції власного народу, бо, як образно висловився відомий французький соціолог, “народ – це організм, утворений минулим...”¹⁶.

¹ Адоньева С. Б. Сказочный текст и традиционная культура. – С.Пб., 2000. – С. 142.

² Неклюдов С. После фольклора // Живая старина. – 1995. – № 1. – С. 2.

³ Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930. – С. 21–22.

⁴ Gatschet A. The Klamath Indians of Southwestern Oregon // Contributions to North American Ethnology. – 1898. – Vol. 2. – P. 77.

⁵ Dundes A. Who are the Folk? // Interpreting Folklore. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1980.

⁶ Там само. – С. 6.

⁷ Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. – Warszawa; Poznań, 1987. – P. 124.

⁸ Там само. – С. 3.

⁹ Стефановський Тр. Описаніє села Плоского, состоящаго Черниговской губерніи в Нежинском уезде. – Чернишов: Типографія Губернскаго Правленія, 1900. – С. 70.

¹⁰ Леви-Брюль Л. Вказ.праця. – С. 247–250.

¹¹ Там само. – С. 255–256.

¹² Лебон Г. Психология толп. – М., 1999. – С. 158.

¹³ Див., наприклад, записи В. Запорожця з літературного музею Москви у журналі “Живая старина”. – 2001. – № 3.

¹⁴ Brunvand J. The Vanishing Hitchhiker. American Urban Legends and Their Meanings. – N.Y.; L., 1981. – P. 4.

¹⁵ Докладніше про це див. у статті: Головаха І. Міф про свободу та несвобода від міфу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002–2003. – Липень–вересень. – С. 159–172.

¹⁶ Лебон Г. Психология масс. – М., 2000. – С. 206.

Микола Дмитренко
(Київ)

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ШКОЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ: ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ

Витоки культурно-історичної школи традиційно вбачають у загальноєвропейській традиції зміни пріоритетів щодо поглядів на народ, націю, давню матеріальну і духовну (усну) культуру. Від класицизму до просвітництва і романтизму – ось той шлях, яким ішло формування (хай навіть на ідеалістичній основі) історичних підходів до розуміння народної творчості, ролі народних мас в історії, усвідомлення унікальності кожного народу. Тобто з формуванням ідеї народності виникають серйозні наміри щодо поглибленого вивчення традиційної культури за конкретними історичними фактами, даними мови, фольклору, обрядів, звичаїв тощо.

Початок історичної школи, на думку Л. Білецького, ховається в тому загальноєвропейському науковому русі наприкінці XVIII й початку XIX ст., що прибрав назву романтизму. “Цей рух викликали науково-критичні ідеї Гердера, ідеї, котрі, в основних своїх рисах, зводяться до того, що поетична творчість кожного народу містить у собі й дух цього народу; через те студіювання поетичних творів необхідне перш за все для того, щоб у них розкрити той народний дух. [...] З’ясовуючи індивідуальні риси характеру, побуту, культурного та історичного життя цих (народних. – М. Д.) верств, ми, таким

чином, визначаємо й індивідуальну фізіономію цілої національної групи, власне, визначаємо абсолютну ідею її народності та її національну самобутність. З цього виростає інтерес до пізнання всіх культурних та мистецько-поетичних витворів певного народу, де дух його національної самобутності заховався якнайкраще”¹.

Так постав принцип історичного досліду культурних виявів народного духу, а в межах цього – міфологія як наука, Крайцерова символна теорія, історико-порівняльний принцип студіювання (брати Грімми). Це в європейській науці стало першим етапом історичної школи.

Поява та оформлення в межах історичної школи нового етапу, що дістав назву культурно-історичної школи, як правило, пов’язується з філософією позитивізму. Коріння позитивізму сягає праць представників суб’єктивного ідеалізму – англійських філософів Д. Берклі (1684–1753) і Д. Юма (1711–1776), які шукали нового шляху вирішення основного філософського питання. Основоположником позитивізму вважається французький філософ Ог’юст Конт (1798–1857). Його послідовники – співвітчизник Е. Літтре (1801–1881), англійські вчені Дж. Мілль (1806–1873), Г. Спенсер (1820–1903) та ін.

1832 року О. Конт розпочав, а 1842-го завершив публікацію шеститомного дослідження “Курс позитивної філософії”, згодом видрукував працю “Система позитивної політики, або трактат із соціології, що висвітлює релігію людства” (1851–1854). О. Конт розробив теорію трьох ступенів розвитку людського духу, відповідно до якої людська свідомість у своєму розвитку проходить три стадії: 1) теологічну, що характеризується переходом від фетишизму через політеїзм до монотеїзму; при цьому поважається божественне право королів і мілітаризм; 2) метафізичну, властивостями якої є критика старого режиму і перехід до нового порядку; 3) позитивну, в межах якої відбувається перехід до точного, застосовуваного й органічного знання, що забезпечують індустріалізацію, мир, суспільний порядок і прогрес. Початок XIX ст. О. Конт вважав перехідним від другої до третьої стадій, але із сумішшю трьох станів людського духу. Відходячи від ідеалістичних концепцій, прагнучи наукову доктрину впровадити в соціум, позитивіст О. Конт висунув ряд положень, які згодом – у другій половині XIX – на початку XX ст. – прислужилися науковій, суспільно-політичній думці (другій хвилі позитивізму, неопозитивізму). Зокрема, французький вчений проголосив, крім трьох стадій, ряд принципів-обов’язковостей для реалізації конструктивної функції філософії позитивізму: об’єктивність (мислення підпорядковане предметові, а не навпаки); реальність (предмет – факт, а не плід уяви чи логічна абстракція); достовірність (факт можна перевірити); точність (математична основа системи – норма істинного пізнання); органічність (органічний продукт, природне продовження чи додаток до існуючого); відносність (пізнання явищ не в їхній абсолютній сутності, а в стосунку до нашого організму та у взаємодії між собою); корисність (можливість через позитивне пізнання передбачати події та до певної межі впливати на природу, керувати її силами)².

Е. Літтре в статті “О. Конт і позитивна філософія” (1867) так узагальнено сформулював сутність позитивізму: “Позитивна філософія – це таке розуміння світу, що випливає із систематизованої сукупності позитивних наук”³.

М. Мюллер, досліджуючи мови, міфи, релігії, твори усної словесності багатьох народів, як вважав Дж. Кокк’яра, цілковито прийняв позитивістський метод зведення всіх фактів до певної системи класифікації, що надавали історії рис, властивих природничим наукам. Так само, як і позитивісти, він спочатку спостерігає окремі випадки, а потім уже переходить до розгляду цілого. Мюллер, як і позитивісти, положення просвітителів постійно сплутує з положеннями романтиків⁴.

Заслугою філософії позитивізму стало те, що її представники забезпечили побудову наукових дисциплін на об’єктивних засадах, конкретному характері соціального знання і уподібненні наук про “дух” до наук про природу; зумовили виникнення культурно-історичної школи з її історико-генетичною методологією, тлумаченням психології народу і закономірностей творчості тощо⁵.

Набуток позитивістських підходів застосував у своїй методології філософ-мистецтвознавець, засновник культурно-історичної школи в Європі Іпполіт Тен (1828–

1893). На відміну від праць О. Конта, що мало вплинули на східнослов'янську наукову традицію, дослідження І. Тена в другій половині XIX ст. активно обговорювалися і безпосередньо стосувалися предметної сфери наукового студіювання – багатьох мистецьких явищ народного (колективного) та індивідуального (письменницького, художницького) життя. І. Франко високо оцінював французького вченого, говорив, що “із блискучими та при тім повними широкого знання й ерудиції, а незвичайно просто й популярно викладеними” працями І. Тена “повинен бути знайомий кожний освічений чоловік”, адже він відіграв у науковому розвої у Франції “дуже значну роль і досі вважається великим майстром реалістичної критики”⁶.

Чимало фундаментальних положень культурно-історичної школи закладено, зокрема, в працях І. Тена “Історія англійської літератури: В 4-х томах” (1863–1864), “Англійський позитивізм” (1864), “Філософія мистецтва” (1865), “Про метод критики і про історію літератури” (1866), “Про розум і пізнання” (1872, рос. вид.) та ін. І. Тен запропонував чітку систему аналізу, що враховувала: 1) йти від джерел; 2) послідовно розглядати предмет із різних боків; 3) йти по висхідній: від характеристики менших груп до більших; 4) перевіряти висновки; 5) відзначати (помічати) загальні властивості віку і народу; 6) бачити залежність даної епохи від попередніх періодів. У “Вступі” до “Історії англійської літератури” І. Тен назвав “три первісні сили” як три фактори історичного розвитку: раса, середовище, момент. Поняття “раси” вчений пов’язував з історично стійкими фізіологічними, психічними та соціально-побутовими властивостями народу чи народів, своєрідним вродженням національним (колективним) темпераментом, що має вплив на мистецтво. Середовище – природні, географічні (ландшафт, клімат тощо) особливості, політичні обставини, соціально-економічні умови. Момент – наявність (чи відсутність) традицій у художній творчості, досягнутий рівень культури. У докторській дисертації про творчість Лафонтена І. Тен сформулював ще одну категорію, що мала надзвичайно важливе значення для науки і була названа “панівною властивістю”. Як у науці за аналізом має йти синтез, так і вчений (критик), розклавши якусь мистецьку індивідуальність чи певну епоху колективної народної творчості, повинен відзначити, що в них існує єдність, зумовлена перевагою однієї риси, ознаки над рештою. Це і є панівна властивість⁷. Згодом, вже у XX столітті, цю тенівську “панівну властивість” психологи “перетворять” на теорію домінанти, хоча термін “домінанта” вживається в значенні переваги чогось над чимось чи основної ідеї, думки і використовується багатьма галузями науки і мовної практики.

І. Тен, уважний до традиційного народного мистецтва і зокрема до фольклорної творчості, у центр пізнання, на відміну від позитивістів-попередників, ставив суб’єкт, важливого значення надавав психології. Він писав: “Ніщо не існує без індивідуума; по суті, нема ні міфології, ні мовознавства, але є лише люди, котрі творять слова і образи, відповідно до потреби їхніх органів і самобутньої форми їхнього розуму”⁸. Тому основний предмет мистецтва – людина, яку воно пізнає і відображає з допомогою історії. “Залиште у спокої теорії конституцій та їхній механізм, релігії та їхні системи, постарайтеся побачити людей у їхніх майстернях і конторах, на їхніх полях, під рідним небом, на їхній землі, в їхніх оселях, їхній одяг, культуру і розваги”⁹. І далі: “Спостереження – єдиний шлях, що дає можливість пізнати людину. Перетворімо ж для себе минуле в сучасне!”, а відтак “відновімо почуття минулих поколінь, “моральну історію”, “психологію народу”¹⁰. Отже, у творах фольклору можна віднайти не тільки описи природи та зовнішності людини, її фізичної будови, але й зображення внутрішнього світу, почуттів, душі – тобто “невидимої” людини.

Слід відзначити, що культурно-історична концепція І. Тена, особливо в її “психологічній” частині, формувалася паралельно, а то й із деяким запізненням у порівнянні з ранніми працями О. О. Потебні (варто назвати хоч би монографію “Думка і мова”, 1862). Проте це не применшує заслуг французького дослідника щодо впливу його ідей на розвиток порівняльно-історичного методу, становлення загальноєвропейської психологічної школи тощо. В його естетичній системі, на думку Л. Крупчанова, є ще один позитив: об’єкт мистецтва (характерне в житті) включено до соціальної тріади: народ, епоха, людина.

Українська культурно-історична школа – явище неоднорідне, складне. Проте не можна сказати, що ці “неоднорідність”, “складність” в українській гуманітарній науці аж надто дискутувалися. Звідси очевидно, що говорити про достатність чи вичерпність дослідження культурно-історичної школи не випадає.

Від романтичного захоплення фольклором, найперше народною піснею та думою, до позитивістського впорядкування й осмислення народного скарбу, від замилювання старовиною (міфами, обрядами, повір'ями, звичаями) до застосування історичного, історико-порівняльного принципів наукового пізнання – ось та оболонка української культурно-історичної школи, що викристалізувалася впродовж тривалого (майже століття) часу її розвитку. Принцип історизму, застосований до традиційних явищ народної культури, приніс вагомні результати не тільки в багатстві зібраного матеріалу, але й у його осмисленні. Все це потребує, незважаючи на наявність деяких публікацій, не одного монографічного дослідження. Бо недостатньо написано й опубліковано не тільки про окремі періоди зародження та розвитку української фольклористики як науки, про окремі проблеми наукової галузі (скажімо, питання генези фольклору; його національної, регіональної, локальної специфіки; класифікації за родо-видово-жанровими ознаками; варіантності; поетики; методики записування), але й про роль збирацько-наукових центрів, періодики і особливо – про роль легіонів більш чи менш значних збирачів, дослідників. Українська фольклористика щодо рясноти імен своїх доблесних благородних діячів і досі залишається наукою камерною, самообмеженою. Приклади: праця М. Сумцова “Діячі українського фольклору” (77 імен); підручники, посібники, монографії останнього століття подають ще в сукупності кілька сотень прізвищ. А їх же було, як засвідчують архівні записи, публікації в періодиці, збірках, тисячі, десятки тисяч! (Цікаво, а скільки є нині?)

Культурно-історична школа в Україні ввібрала ідеї та принципи представників багатьох підходів до вивчення усної народної традиційної творчості. Якщо збирачі та дослідники першої половини ХІХ ст. З. Доленга-Ходаковський, М. Цертелєв, М. Максимович, М. Гоголь, П. Лукашевич, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, І. Срезневський, О. Бодяньський, ранній М. Костомаров, А. Метлинський, ранній П. Куліш були презентантами романтично-народницького характеру, то, починаючи з середини 60–70-х років ХІХ ст., з появою праць О. Потебні, О. Котляревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, М. Халанського, М. Дашкевича, П. Житецького, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Павлика, В. Гнатюка в українській фольклористиці починає утверджуватися методологія “наукового реалізму”, базованого частково на постулатах позитивістської естетики й критики з перевагою основоположного принципу історизму.

Цей перехід (від романтизму до позитивізму, а від останнього до наукової об'єктивності та застосування адекватних методів дослідження матеріалу), зрозуміло, не мав різких виявів межового плану, а відбувався поступово й всепроникаюче, комплексно. Не дивно, що і в романтичній естетиці 1820-х–1850-х років струмів історизму та раціональної зорієнтованості був досить помітний. І М. Максимович, і О. Бодяньський, і М. Костомаров, і П. Куліш знамениті як фольклористи насамперед не стільки через свій “історичний романтизм”, що його можна було б виявити в різних галузях знань характерної доби, а завдяки істинному патріотизмові та результатам, досягнутим шляхом вироблення і застосування культурно-історичної методології, концепції пізнання історичної та художньої реальності. Так, оцінюючи діяльність М. Максимовича, що відбувалася “під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології”, М. Грушевський відзначав: “Ні історичний романтизм, ні міністерська інструкція не викривляли у Максимовича-дослідника реалістичного, документального аналізу явищ і фактів...”¹¹. Передмову М. Максимовича до першої упорядкованої збірки “Малоросійськія песни” (1827) М. Грушевський назвав “маніфестом українського народництва”, адже в цій статті “народня українська маса як продукт певних географічних, економічних і культурних умов ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці”.

Фактично М. Грушевський визнав за М. Максимовичем першорядну, основоположну роль засновника наукової школи.

Згадана передмова М. Максимовича, на думку Д. Дорошенка, “звучить як літературний маніфест, і справді для свого покоління вона мала значення маніфесту, вона була прапором, на якому було виписане магічне слово для тих часів: “народність”¹².

Я. Гарасим трактує цю передмову саме “як маніфест української культурно-історичної школи”¹³. Щоправда, така категоричність дослідника, спровокована вживанням терміна “маніфест” видатними попередниками, все ж трохи вразлива. Бо, як відомо, культурно-історична школа на той час ще не була сформована, а в особі М. Максимовича маємо загалом не першого збирача і дослідника українського фольклору. Крім того, окремі думки передмови М. Максимовича були відомі з праць Г. Успенського, М. Цертелєва, О. Павловського, З. Доленги-Ходаковського, І. Кулжинського, публікацій у періодиці (зокрема “Листів із Малоросії” О. Льовшина, надрукованих у журналі “Український вісник” 1816 р.). Зрештою, “маніфестально” звучить назва доповіді професора Г. П. Успенського, виголошеної 1809 року на урочистих зборах Харківського університету: “Про те, що кожному народові важливіше знати давній і нинішній стан своєї Вітчизни, ніж інших держав”.

Н. Шумада звернула увагу на те, що поділ пісень на жіночі та юнацькі (чоловічі) одним із перших у слов'янській фольклористиці здійснив Вук Караджич, а вже потім їх саме так класифікували М. Максимович, О. Бодянский та ін. Отож, досвідчена дослідниця не вважає передмову за “маніфест школи”: “Ніяк не применшуючи значення викладених у ній міркувань теоретичного плану, все-таки пам'ятаємо, що це лише підступи, пунктирне накреслення напрямів...”¹⁴.

Помітним попередником М. Максимовича, як про це вдячно говорить і сам учений наприкінці своєї знаменитої передмови, був Микола Андрійович Цертелєв (Цертелі) (1790–1869). У журналі “Сын Отечества” М. Цертелєв опублікував статтю “Про старовинні малоросійські пісні” (1818. – Ч. 45. – Кн. 16), а 1819 року в Санкт-Петербурзі надрукував невелику за обсягом книгу “Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень”, куди ввійшло дев'ять дум та одна історична пісня. Збірка “вписала ім'я М. Цертелєва на скрижалі української науки й культури, принісши йому славу одного з фундаторів вітчизняної фольклористики”¹⁵.

Через рік після видання М. Цертелєв заявив про публікацію наступних збірок пісень, навіть тематично рубрикував їх: 1) пісні хороводні; 2) пісні святочні; 3) пісні весільні; 4) пісні, що стосуються приватного або сімейного життя. Проте вже 1825 року писав про те, що обставини змінилися і що він змушений був облишити свої добрі наміри. Про свою збирацьку роботу М. Цертелєв повідомляв у листах до М. Максимовича, стимулюючи останнього до записування, дослідження та видання українських пісень. М. Цертелєв був один із перших діячів культури, хто схвально відгукнувся про самостійність і високий розвиток української мови та створеної її засобами гармонійної народної поезії. Зокрема, в передмові до своєї фольклорної збірки він писав: “...Наріччя малоросійське, що було раніше мовою окремою і панівною в південних країнах вітчизни нашої, не менше інших мов здатне до поезії”. А щодо “достойства малоросійських пісень як поетичних творів, то можна назвати їх щасливим відбитком первісних часів віршування – поезії нештучної, природньої”¹⁶.

Згодом, у середині, другій половині XIX ст., проблема генези, функціонування української мови, проблеми “мова фольклору”, “мова літератури” будуть актуалізовані не тільки в зв'язку з царськими утисками – указами, заборонами, циркулярами, але й у зв'язку з появою великої кількості публікацій фольклору, розвитком художньої літератури, поглибленням самосвідомості українців. Ці проблеми по-своєму висвітлені у працях М. Максимовича, О. Бодянского, М. Костомарова, П. Куліша, О. Потебні, О. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, П. Житецького, І. Франка, М. Павлика, О. Огоновського, Є. Желєхівського, М. Дашкевича, М. Сумцова, Д. Яворницького, Б. Грінченка, В. Гнатюка, Ф. Коллеси, С. Єфремова та багатьох інших.

У другому десятилітті XIX ст., як відомо, почали з'являтися в публікаціях перші записи текстів українських народних пісень піонера слов'янської фольклористики Зорія-

на Доленги-Ходаковського. Кілька фольклорних матеріалів було вміщено в “Граматиці малоросійського наріччя” (1818) О. Павловського. До збирання творів народної словесності закликав журнал “Український вісник” (1818). В опублікованому на шпальтах журналу листі літератора В. Г. Анастасевича до видавців говорилося: “Зберіть і збережіть уцілілі в устах народних останки малоросійського слова”¹⁷.

У передмові до своєї “Граматики...” О. Павловський відзначав деякі риси національного характеру українців, особливості життя й дозвілля, про що згодом, через багато літ, писатимуть М. Костомаров, П. Куліш, П. Юркевич, Ф. Вовк, М. Шлемкевич та ін. В українцях автор знайшов “щось приємно-меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх інших жителів земної кулі. Вони мають природню кмітливість, гостроту, схильність до музики і здібність до співу. Хлібосолюство і простота звичаїв складають їх суттєві властивості. В учинках надто прості і нібито трохи грубуваті, в ділах справедливі; в розмовах відверті, хоча часто тонкі й хитромудрі; в намірах ґрунтовні. Люблять охайність і чистоту... Працюють тихо, але надійно. У пристрастях рідко спостерігають стриманість. До наук покликані, здається, від природи. Пісні їхні майже завжди тужні, але задуми, що криються в них, особливо цікаві для поетів, невимушений вираз думок і виблискуюча завжди якась ніжність і невинність – чудесні! Що може бути більш вражаючим, як слухати, коли українці приємними літніми вечорами, зібравшись гуртом десь на пагорбі, співають своїх сумовитих пісень?”¹⁸.

Отже, те, що було романтичним духом епохи, мало безпосередній вплив на М. Максимовича – вченого-енциклопедиста, поета, професора ботаніки, першого ректора Київського університету св. Володимира (1834–1835), одного з найвизначніших українських мислителів і подвижників вітчизняної науки. Не випадково саме за М. Максимовичем закріплена слава основоположника української культурно-історичної школи. Як відомо, він написав чимало праць, що безпосередньо стосувалися історії, мови, літератури, традиційної усної та матеріальної культури народу.

На прикладі М. Максимовича в українській гуманітаристиці можна побачити перехід від розквітлого романтизму до нової позитивістської доктрини. Вихований у душі натурфілософської школи, М. Максимович вважав, що пізнання природи й суспільства мусить спиратися на результати наукових досліджень, “суворо аналітичного й обережно синтетичного, а тому позитивного”, бо “філософія може бути в кожному витворі розуму” і “всяка наука повинна бути філософською”. Щодо “різних наук або окремих галузей знання, то, – писав М. Максимович, – і в них один, загальний погляд повинен розстилатися до самих дрібних деталей”. Цей принцип, як наголосив В. Качкан, Максимович провів крізь усі свої історичні, фольклористичні, філософсько-природничі, етнографічні, літературознавчі та лінгвістичні студії.

Ось як сказано про вченого в сучасному двотомному меморіалі “Народжені Україною”: “Численні історичні праці М. Максимовича, присвячені дослідженню історії давньоруської держави, козаччини, Гетьманщини, гайдамацького руху (“Історичні листи про козаків придніпровських”, “Спогади про Богдана Хмельницького”, “Про Петра Конашевича-Сагайдачного”, “Про Лаврську Могилянську школу”, “Розповіді про Коліївщину” та ін.), відіграли важливу роль у становленні вітчизняної історичної науки. Перу вченого належить також ряд цінних досліджень з археології. Він плідно займався етнографічною роботою, опублікував чимало історичних джерел. Студії М. Максимовича у сфері фольклористики, зокрема видання ним збірників “Малоросійські пісні” (1827), “Українські народні пісні” (1834), “Збірник українських пісень” (1849), започаткували українську фольклористику” (– Т. 2. – С. 118).

Не маючи змоги детальніше охарактеризувати внесок М. Максимовича у фольклористику (а це почасти здійснили попередники: М. Драгоманов¹⁹, О. Пипін²⁰, О. Огоновський²¹, В. Науменко²², О. Грушевський²³, М. Грушевський²⁴, А. Лобода²⁵, Ф. Савченко²⁶, П. Попов²⁷, Б. Кирдан²⁸, П. Марков²⁹, В. Качкан³⁰, М. Корпанюк³¹, О. Рясна³², В’яч. Гнатюк³³ та ін.), коротко висвітливо деякі підвалини культурно-історичної школи у фольклористиці, що їх заклав М. Максимович.

Узагальнену оцінку діяльності та здобутків М. Максимовича дав М. Грушевський у статті “Розвиток літературних досліджень у ХІХ столітті і вияви в них основних питань українознавства”, заявивши, що його (Максимовича. – М. Д.) найбільшим подвигом було “вияснення народної основи української історії, її тяглості й неперервності, укріплення на сім ґрунті того переконання, що український народ – це дійсний будівничий великого тисячолітнього діла української історії і одвічний господар української землі, политої його потом і кров’ю”³⁴.

Таким чином, на перший план виступають ідеї народності та історизму усної творчості українців (Я. Гарасим називає: “концепція історизму усної словесності”³⁵). Це була не та ідея народності, що про неї писав О. Пипін як про “народність кріпосного права”³⁶. І не та “офіційна народність”, що її ревно плекала імперська верхівка, утримуючи в своєму силовому самодержавному полі народи. Зрештою, як відзначав про відкритий 1834 року в Києві університет його нинішній ректор В. Скопенко, “за задумом його петербурзьких засновників, навчальний заклад мав стати передусім центром русифікаторської політики південно-західного краю Російської імперії. Та незважаючи на величезні потуги поліційно-репресивної великодержавницької машини, таким Київський університет не став. Не став тому, що тут завжди нуртував волелюбний дух, сюди завжди тягнулися найсвідоміші, найпередовіші національно-патріотичні сили”³⁷.

М. Максимович мав на увазі народність із тисячолітньою історією, зі своєю мовою, зі своїми обрядами та звичаями, усною і писемною словесністю; ту народність, що своїм козацьким духом потрясла Європу і весь світ, що вибухнула Коліївщиною, що не втратила себе і в умовах поневолення, а заговорила геніальними устами розкріпаченого Т. Шевченка.

У передмові “Про малоросійські народні пісні” до першої своєї збірки “Малоросійські пісні” М. Максимович піднесено писав: “Настав, здається, той час, коли пізнають істинну цінність народності; починає вже збуватися бажання – хай витвориться поезія справді руська! Найкращі наші поети уже не за основу і зразок беруть твори інших племен, а тільки як засіб для найповнішого розвитку самобутньої поезії, що зародилася на рідному ґрунті, тривалий час її приглушували чужоземні пересаджування, крізь які вона лише зрідка пробивалася. З цього погляду на велику увагу заслуговують пам’ятки, де повніше була б виявлена народність: це пісні, де звучить душа, рухома чуттям, і казки, де відсвічується фантазія народна. В них часто бачимо міфологію, повір’я, звичаї, норів і нерідко дійсні події, що в інших пам’ятках не збереглися: “казка – складка, а песня – былъ”, – говорить прислів’я. У цьому плані дуже значними, а тому гідними уваги й поваги були б пошуки слідів народної міфології, обрядів, збирання пісень, прислів’їв і т. д. Особливо мова набуває довершення завдяки студіюванню останків минулого, де вона ближча до свого кореня, відповідно чистіша за складом і могутніша. Це особливо стосується пісень слов’янських, що їм наочно притаманна мистецька вишуканість. Ця мистецька вишуканість може послужити яскравим доказом того, що поезія – вроджена властивість людського духу, що істинна поезія може бути його власним витвором. Із такими думками звернув я увагу на це в Україні, і на перший раз видаю збірку пісень цієї країни, сподіваючись, що вони будуть цікаві й навіть у багатьох аспектах корисні для нашої словесності – переконаний, що вони мають безсумнівне достоїнство і між піснями слов’янських племен займають одне з перших місць”³⁸.

Як бачимо, вчений обґрунтовував принцип історичного підходу до дослідження фольклору, вважав природним його виникнення та функціонування у надрах рідної мови, рідної суспільної та домашньої обстановки, побуту, обрядів – всього світоглядного комплексу. Ідея народності як ідея самобутності, національної ідентичності українців лежить в основі фольклористичної концепції М. Максимовича. Дослідники (Ф. Савченко, П. Марков, Я. Гарасим) вже звертали увагу на те, що у поглядах на поняття народності М. Максимович дотримувався орієнтовно того визначення, яке запропонував у листі до нього (1835 р.) колишній рецензент його альманаху “Денница” М. І. Надеждін, пишучи про російську літературу: “Під народністю я розумію сукупність всіх властивостей, зовнішніх і внутрішніх, фізичних і духовних, розумових і моральних, що складають сутність російської людини, яка відрізняє її від усіх інших людей – європейців, так само, як і азіатів”³⁹.

Враховуючи особливості етногенезу українців, органічне поєднання рис, зумовлених наїзницьким, пастушим та хліборобським способами життя, а також потужне історичне “облагородження характерів” за часів козаччини періоду Б. Хмельницького, М. Максимович відповідно їй проаналізував нашу усну творчість, відзначив її самобутність, неперервність, перспективність розвитку. Це виявилось як у порівнянні українських пісень із російськими, так і у спробах тематично-жанрової класифікації, з’ясуванні художньої специфіки фольклору, його взаємин із літературою.

Надзвичайно важливого значення М. Максимович надавав не тільки народним пісням (а їх уже 1834 року вчений у своєму розпорядженні мав дві з половиною тисячі, 1837-го – три тисячі⁴⁰), а й думам. Саме М. Максимович вперше в українській фольклористиці вжив термін “дума” на позначення жанру зі своїми характерними сюжетикою, композицією, системою образів, мотивами, стилістикою, символікою тощо. Опісля термін “дума” набув широкого вжитку не тільки в фольклористиці, але й у літературі, творчості Т. Шевченка, І. Франка, Г. Хоткевича та ін.⁴¹. Як термін-нівелянт (щодо жанрової та української національної специфіки) нині зберігся в назві російського парламенту.

“Особливо чудові думи, – писав М. Максимович, – героїчні співи про биліни (в значенні бувальщин. – М. Д.), що стосуються переважно часів гетьманства Скоропадського. Їх і нині ще співають сліпці-бандуристи, яких можна назвати малоросійськими рапсодами. [...] Бажано, щоб хто-небудь із земляків моїх, із Полтавської губернії чи тих, хто живе поблизу Києва, поспішив зберегти для словесності ці пам’ятки”⁴². Ентузіаст І. Срезневський не забарився: 1833 року в друкарні Харківського університету опубліковано першу частину альманаху “Запорозька старовина”, куди ввійшли пісні та думи, а також невеликі статті про них. М. Максимович відгукнувся на це видання рецензією в журналі “Молва” (1833. – № 6. – С. 92–94).

У статті “Що таке “думи”, опублікованій у другому збірнику М. Максимовича “Українські народні пісні” (1834), проаналізовано жанр українського національного епосу, відзначено основні його дефінітивні риси: виконання бандуристами; розповідність чи епічність; вільний розмір з нерівномірною кількістю тонічних стоп; іноді наявність пісенного розміру; вірші, як правило, римовані; зміст переважно історичний⁴³.

Цінні наукові спостереження висловив М. Максимович у передмові до третього збірника пісень. Тут дослідник, як і в попередніх статтях-передмовах, стисло окреслює жанрові особливості дум, деякі моменти уточнює (“історичні особи та військові подвиги були хай і головним, але не єдиним об’єктом зображення української думи”), говорить про трансформацію матеріалу, імпровізаційний характер виконавства (“повторення відомого, іноді з переробкою на новий лад”). На основі зіставлень думової поетики з поетикою “Слова про Ігорів похід” приходять до висновку про їхню близьку спорідненість⁴⁴, а відтак йдеться про українське походження давньої пам’ятки часів Київської Русі.

Думи, історичні пісні, балади, обрядова і необрядова лірика, казки, легенди та перекази, загадки, прислів’я та приказки, прикмети (якими будуть погода, врожай) та інші пласти невичерпної усної творчості цікавили М. Максимовича впродовж усього життя. Так само, як і “Слово про Ігорів похід”.

Три збірки українських народних пісень та дум у записах і виданні М. Максимовича (ними захоплювалися М. Гоголь, О. Пушкін, Т. Шевченко, Ю. Венелін, В. Даль, Ф. Боденштедт та ін.), його монографічне дослідження “Дні та місяці українського селянина”, сотні студій з ботаніки, мови, історії, літератури (зокрема дослідження “Слова про Ігорів похід”), полеміка з adeptами норманської теорії – ось той головний набуток, що приніс М. Максимовичу та українській фольклористиці всеслов’янську і світову славу.

Яскравим представником, одним із засновників вітчизняної славістики, фундаторів української культурно-історичної школи був Осип Максимович Бодяньський (1808–1877). Його перу належать перше дисертаційне дослідження з фольклористики – магістерська робота кандидата Московського університету “Про народну поезію слов’янських племен” (1837), одна з перших у слов’янському світі монографія про писемність слов’ян (захищена як докторська дисертація): “Про час походження слов’янської писемності” (1855),

численні праці з історії, мовознавства, літературознавства тощо.

Після захисту магістерської дисертації О. Бодянський перебував у п'ятирічному науковому відрядженні в західних і південних слов'ян. Ця обставина згодом відіграла важливу роль у формуванні славістичних досліджень у Росії та в Україні, встановленні міцних міжнародних наукових та культурних зв'язків.

О. Бодянський, за оцінкою сучасників, належить до плеяди провідних діячів слов'янського відродження. Людина великого обдаровання і всебічних інтересів, він доклав чимало зусиль до становлення майже всіх напрямів вітчизняного слов'янознавства, сприяв входженню українства у загальнослов'янський і європейський культурний простір. "Талант Бодянського-славіста і його патріотичне служіння Україні розкрилися в роки роботи на посадах професора Московського університету, секретаря та редактора Товариства історії і старожитностей... Зусиллями О. Бодянського Московський університет стає важливим центром українознавства. [...] Особлива заслуга О. Бодянського перед Батьківщиною полягає у виданні ним у Москві наприкінці 1840-х рр. низки славетних пам'яток української історичної думки – "Історії русів", "Літопису Самовидця", творів козацьких літописців, вітчизняних і зарубіжних дослідників XVIII ст. – П. Симоновського, О. Рігельмана, Г. Міллера, численних документів про козацьчину, які за тодішніх умов не могли бути опубліковані в Україні. Зазнавши переслідувань за український патріотизм, О. Бодянський зміг повернутися до археографічної роботи лише на хвилі нового суспільного піднесення кінця 1850-х рр. У наступні десятиліття він упорядкував і випустив друком у двох томах "Джерела малоросійської історії", зібрані його попередником Д. Бантиш-Каменським, "Діаріуш" М. Ханенка, "Реєстр Війська Запорозького 1649 року"⁴⁵. Нагадаємо, що свого часу І. Франко вважав сто виданих томів "Читань" найкращим, величним пам'ятником невсипущої діяльності О. Бодянського, а Л. Білецький підкреслював "найбільшу методологічну заслугу проф. Бодянського" як видавця-редактора, котрий "ознайолював із джерелами нашої поезії та історії"⁴⁶.

Особливо значний, проте, на нашу думку, ще малооцінений, внесок Осипа Бодянського та його молодшого брата Федора (1812–1873) в українську фольклористику. Крім теоретичних праць старшого брата, професора Московського університету, маємо акцентувати на колосальному збирацькому доробкові обох ентузіастів-патріотів. Як відомо, вже до 1837-го року брати Бодянські записали понад вісім тисяч народних пісень. Записи братів Бодянських за життя (та й по смерті) друкувалися мало. Невелику кількість пісень опублікували М. Максимович, А. Метлинський, згодом І. Франко. Найбільшою публікацією залишається збірка "Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських" (1978), що її впорядкувала А. Ю. Ясенчук; загальна і текстологічна редакція та вступна стаття О. І. Дея.

О. Бодянський мав високорозвинену національну самосвідомість, підходив до розуміння народу та його творчості з позицій історизму, самобутності, пієтизму. О. О. Котляревський згадував про О. Бодянського як про людину "твердого і стійкого характеру", котра "не поступалась жодною п'яддю землі без бою і не йшла ні на які компроміси із сумлінням"⁴⁷. Вже в рецензії на збірку прислів'їв та приказок, що їх зібрав В. Смирницький, О. Бодянський відзначав народність як одну з характерних рис української тогочасної літератури, яка не йде шляхом наслідування іноземних чужих зразків, а займається "розробкою багатих самородних, своєрідних копалин національного" (Телескоп. – 1834. – № 21. – С. 337).

У магістерській дисертації "Про народну поезію слов'ян" О. Бодянський розвинув думку про рідне і чуже, про збереження народом власного обличчя: "Минула вже пора звабних ідей космополітизму... Минула вже пора мавпування... Нині будь-який народ прагне залишатися тим, ким він є, ким він може стати... Прагне бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею, чинити самостійно й безпосередньо і, таким чином, жити всіма силами свого буття..."⁴⁸.

Супроти національного нігілізму, що виявився на шпальтах "Російського вісника" (зокрема позиції Н. Подести щодо іноземного субстрату в слов'ян як закону, без якого немислима їхня історія), спрямований і пафос статті О. Бодянського "Добросовісність,

наука і народність”, опублікованої під псевдонімом “Е. Радушин” у літературній газеті “Молва” (1857. – № 12, додаток). Міркування О. Бодяньського й нині актуальні, адже теоретики безнаціонального глобалізму, ведучи тотальний наступ на етнічні культури, докладають великих зусиль для вироблення загальнолюдських стереотипів не лише в економічній, а й у культурній сфері, що призводить до нівеляції традиційного. Ось як розмірковував О. Бодяньський майже півтора століття тому: “Ми не можемо, не повинні розривати нашого зв’язку з нашим минулим, а тим більше відторгатися від нього, бажати бути народом “без прича роду”, тому що повагу до себе і людина, і народ здобувають не одним лише сучасним. [...] Нам потрібна просвіта..., що пливе своєрідною течією, проймає всі суглоби й жили нашого духовного організму, очищає і зміцнює його... Різноманітне побічне, чужорідне, що сприймається нами ззовні, повинно перетворитися в нашу природу, щоб ми й потім залишилися ми ж, але тільки облагороджені благородним, просвітлені світлим, такі, що не переслідуюмо старого тільки тому, що воно старе, такі, що відновлюємо живу традицію, живий зв’язок між минулим і сучасним, захисники історичної пам’яті; будівничі державного і народного життя не на піску, а на міцній основі органічного, свідомого саморозвитку, самоповаги”⁴⁹.

Оцей романтично-настрійний романтизм, як бачимо, – не лише емоції, бажання ідеаліста чи плід його фантазій; тут чітко видно позицію вченого-патріота, котрий без упереджень дивиться на реалії творчого життя українців у колі інших слов’янських народів та загальнолюдській спільноті, визнає за українським народом (як і за будь-яким іншим народом планети взагалі) право бути собою, не асимілюватися, не “лягти гумусом”, а зберегти себе, збагативши при цьому набутком інших традицій, інших культур. Національна окремішність чи самобутність народу, за О. Бодяньським, впливає з його релігії, філософії, прав, звичаїв, історії, розташування країни, віри, мови, численних житейських умов; проте “ні в чому так яскраво, сильно, чисто не знаходить вияву, як у словесності”⁵⁰. Відповідно до цього на фольклор слов’янських народів дослідник дивився прагматично, підкреслюючи характерні риси. Скажімо, народна словесність чехів, моравів і поляків – лірична, словаків – ідилічна, сербів – юнацька, героїчна, епічна, росіян – описово-розповідна, українців – драматична, така, що перевершує за розвитком усі названі музикою, властивостями мови, еластичністю (згодом О. Веселовський запровадить “закон пластичності образу”) й різноманітністю образів та форм віршування, вислову почувань та розумінь.

Отже, за О. Бодяньським, логічно й доречно пізнавати своє минуле, свій фольклор, іти до джерел, щоб утвердитись духом і таки залишитися собою.

Саме таким шляхом пішов Пантелеймон Олександрович Куліш. Його постать в українській фольклористиці другої половини XIX століття – одна з найзначніших. Це дивовижний талант універсального типу, чия багатогранна діяльність ще належним чином не вивчена і не спопуляризована. Коли називаємо ім’я Пантелеймона Куліша, то в контексті зі словами “робота”, “творчість” органічно вживаємо поняття “вперше” та “Україна”.

І. Франко в одній статті називаючи П. Куліша “корифеєм нашої літератури”⁵¹, в іншій (передмові до львівського видання українською мовою “Гамлета” В. Шекспіра 1899 року в перекладі П. Куліша) висловив промовисту, можна сказати, історичну, знакову оцінку: “Куліш – перворядна зірка в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів”⁵².

Літературно-художню та наукову творчість П. Куліша вважають за подвижницьку та новаторську: він першим почав писати українською мовою наукові праці, чим заклав основи української наукової мови; став “батьком” українського роману й одним із перших творців російської історичної романістики (знамениту “Чорну раду” видав українською та російською мовами); запровадив новий фонетичний правопис (“кулішівку”), яким, із незначними змінами, користуємося нині. Перший вимогливий і доброзичливий критик та побратим Т. Шевченка (і загалом перший літературний критик-професіонал), П. Куліш був також першим біографом, упорядником і видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; першим, разом з І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким, здійснив повний український переклад Біблії⁵³.

Щодо власне фольклористичних напрацювань, то й тут П. Куліш відзначився не одним вагомим “вперше”. Зокрема, вперше в історії української фольклористики він ще 1844 року, на початку своєї діяльності (очевидно, під впливом збірок і праць М. Максимовича, П. Лукашевича, О. Бодяньського, М. Костомарова, М. Грабовського), розробив проспект багатотомного серійного видання фольклору з широкою комплексною назвою “Життя українського народу”. До восьми запланованих томів мали ввійти різножанрові фольклорні матеріали: пісні, думи, казки, легенди, перекази, прислів'я, загадки тощо. Про це відомо з листів П. Куліша до М. Погодіна та до М. Юзефовича⁵⁴.

Перше серійне видання українського фольклору, що мало побачити світ за десять-п'ятнадцять років, здійснити П. Кулішеві, на жаль, не вдалося. Цю блискучу ідею аж через тридцять літ втілив у життя П. Чубинський. Щоправда, П. Куліш таки зумів частково реалізувати ідею антології в двотомнику “Записки о Южной Руси” – “Записки про Україну” (в автографі – “Етнографічні записки...”). В історії української етнографії, зазначав І. Франко, “ім'я Куліша тривко записане його “Записками о Южной Руси”⁵⁵.

У середині 1850-х років у П. Куліша нагромадилося чимало матеріалів (як власних записів, так і записів інших збирачів – тут Куліш, треба сказати, виявляв хист своєрідного Гобсека-етнографа). Відомо, що він нарікав на те, що ніхто не видає фольклорних матеріалів, а тому був готовий передати ці матеріали для друку “навіть самому чортові або Срезневському, що одне й те ж саме”⁵⁶. Багато власних записів, а також записів інших збирачів П. Куліш передав А. Метлинському для публікації в збірнику “Народные южно-русские песни” (1854). Видання А. Метлинського, безсумнівно, надихнуло “гарячого П. Куліша”, вселило надії на можливість підготовки та цензурного дозволу на публікацію власних праць. Готуючи до друку першу книгу “Етнографічних записок про Україну”, він накреслював грандіозні плани серійного видання в дванадцяти томах. Це мали бути “цілі збірки з критичними дослідженнями і належною даниною кожному збирачеві”⁵⁷. Завзятий, амбітний, патріотично налаштований П. Куліш періоду середини 1850-х мав намір “підняти на ноги все, що було написано про Україну” і що про неї не було надруковане. Так задум першого серійного фольклорного видання переріс, як бачимо, в план публікації різноманітних матеріалів про Україну, що “працювало” на ідеологію народництва, активнішого утвердження самобутності власної нації в колі європейських народів, а особливо в лоні Російської імперії. Більше того, згодом у П. Куліша з'явилося переконання в необхідності перекладу українських дум, історичних пісень на популярну тоді в Європі французьку мову. У його листі з Венеції від 23 березня 1869 року до М. Білозерського проголошено приховане політичне та освітньо-культурницьке гасло, що згодом своєрідно відгукнеться в ідеології “хвильовизму” (“Геть від Москви!”), не втратить своєї актуальності й нині: “Скільки разів говорив я нашим зажиточним людям про необхідність видавати французькою мовою *texte en regard* наші думи та історичні пісні до Європи! Проте їм жаль грошей лише на такі заняття! А водночас вони бажають, щоб Москва нас поважала. Москва почне нас поважати тільки тоді (аж ніяк не раніше), коли ми досягнемо поваги Європи. Ось завдання, гідне гуманного патріотизму!”⁵⁸ (Підкреслення наше. – М. Д.).

Активні пошуки форм реалізації власних видавничих проектів призвели П. Куліша до компромісних рішень публікувати матеріали окремими томами, не вказуючи ні на їхню кількість, ні на конкретний характер вміщеного скарбу. Якщо спочатку дослідник мав на меті подати лише фольклорно-етнографічні матеріали, а тому, відповідно, й праця мала назву “Етнографічні записки про Україну”, то згодом (можливо, під певним тиском цензури* чи з міркувань самоцензури, на що непослідовний у багатьох виявах П. Куліш був великим мастаком) роздумав. У листі до І. Аксакова навесні 1856 року П. Куліш писав: “Запитайте в цензора, чи можу я в заголовку книги закреслити слово “Етнографічні”, так щоб залишилося тільки “Записки о Южной Руси”. Це мені необхідно для того, щоб у наступних томах не обмежуватися добором матеріалу. Чи можна також написати слова: “Видав П. Куліш”?”⁵⁹.

Як відомо, цензура задовольнила бажання П. Куліша, котрий у передмові до першого тому “Записок” зазначав, що з деякого часу серед освічених людей північноросійського населення пробудилося особливе бажання глибше пізнати Малоросію, чи Півден-

ну Русь; а з другого боку, самі українці почали відчувати сильніше, ніж досі, спрагу самопізнання. А тому, “задовольняючи цю подвійну вимогу, я взявся видати, в невизначеній кількості томів, *Записки про Південну Русь*, у яких би кожна грамотна російська людина мала енциклопедію різноманітних свідчень про народ, який говорить українською мовою”⁶⁰.

Видання двох томів (1856 року – першого, а 1857-го – другого) “Записок о Южной Руси” було не лише визначною подією в тогочасній фольклористично-етнографічній думці, а й своєрідним проривом українського питання в панівне великодержавницьке науково-культурницьке середовище, сміливим жестом патріота-романтика, котрий відмовлявся вже від замилювання старовиною в ім’я ідеалізації минулого, прагматично розраховував на те, щоб “внутрішній образ України колишньої” порівняти з сучасним станом, привернути увагу збирачів, дослідників і письменників, загалом освічених і багатих людей до потреби звернутися до невичерпних народних джерел. У листі до В. Тарновського від 25 квітня 1856 року П. Куліш прогнозував, що без майбутніх “Записок” не можна буде обійтися, “хто б не задумав довідатися правди про Южну Русь із самого джерела, а не од історіографів”⁶¹. Не самозакоханістю й хизуванням, а глибоким усвідомленням значення двох томів були продиктовані щирі слова зізнання П. Куліша С. Аксакову: “Записки о Южной Руси” друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам’ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни”⁶².

Надзвичайно високо оцінив “Записки” та їхнє значення для України і всього слов’янського світу Т. Г. Шевченко. З Новопетрівського укріплення 22 квітня 1857 року він писав М. М. Лазаревському: “Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за “Записки о Южной Руси”. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може, він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок “Записки о Южной Руси” послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи, не втерпів. І як він, крий його Мати Господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся Слов’янщина проклене його і назове брехуном”⁶³.

Оцінку другого тому знаходимо в щоденниковому записові Т. Г. Шевченка від 17 червня 1857 року: “Особливо вдячний я йому (Кулішеві. – М. Д.) за “Записки о Южной Руси”. Я цю книгу скоро напам’ять буду читати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я немовби з живими бесідую з її сліпими лірниками і кобзарями. Прекрасна, благородна праця. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі, Господи, друже мій щирий, силу, любов і терпіння продовжувати цю неоціненну книгу”⁶⁴.

Проте, хоч П. Куліш і готував до видання третій і наступні томи, після виходу двох охолов, почав думати про видання українського журналу, щоб “дати южноруському слову гражданство”⁶⁵.

Цікаво, що й Т. Г. Шевченко виношував ідею створення журналу й, дякуючи П. Кулішеві за публікацію в “Записках” поеми “Наймичка”, у грудні 1857 року писав: “Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої “Записки о Южной Руси” постійним періодическим изданием на кшталт журнала. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі”⁶⁶.

Дозволу на періодичне видання “Хата” П. Куліш не отримав, хоч і запевняв міністра народної освіти, що це буде “журнал словесности, історії, етнографії і сільського господарства”, який “не торкатиметься політики”⁶⁷. На початку 1860 року вдалося видати лише альманах “Хата”. Метод “етнографічного реалізму” дозволив П. Кулішеві опублікувати, окрім власної статті “Погляд на українську словесність”, кількох коротких вступів “Від видавця”, добірку з десяти поезій Т. Шевченка “Кобзарський гостинець”, поезії Я. Щоголева і П. Кузьменка, оповідання Ганни Барвінок, Марка Вовчка і М. Номиса. Вперше після “Огляду творів, писаних українською мовою” М. Костомарова майже через два десятиліття було привернуто гостру увагу до проблем розвитку української літератури, зокрема акцентовано на народності та новаторстві українського письменства, глибокому зв’язку нової української літератури з фольклором, життям і побутом на-

роду. Так, про Т. Шевченка П. Куліш писав: “Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковичний взір; та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос”⁶⁸.

Книга П. Куліша – доказ того, що “багатство народних пам’яток ще не вичерпане”⁶⁹, – заявив М. Костомаров у досить розлогій позитивній рецензії, опублікованій у журналі “Отечественные записки” (1857. – Т. 112. – С. 41–74). Коротко оглянувши видання українського фольклору (збірки М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, Г. Ількевича, К. Сементовського, А. Метлинського та ін.), рецензент відзначив оригінальність “Записок” П. Куліша, не схожих на попередні публікації: “Тут вміщені не тільки думи і пісні, як у колишніх збирачів, а й оповідання в прозі про історичні постаті та події..., записані слово в слово з уст народу. [...] Минув час ковзати поверхнею народного побуту і схоплювати в ньому загальні риси...; настала потреба знати і зображувати свою народність фундаментально з усіма її звивинами. Ніхто з такою бездоганністю не задовольняє цієї потреби в науковому плані, як п.Куліш у своїх легендах, переказах і повір’ях, що їх він записав із уст народу”⁷⁰.

Оцінка М. Костомарова залишилася надовго дороговказом для наступних оглядачів “Записок”. Це стосується не тільки М. Петрова, О. Пипіна, О. Огоновського, але й М. Грушевського, В. Петрова, Ф. Колесси та ін. Зокрема, М. Грушевський також відзначав, що П. Куліш у “Записках о Южной Руси” “окреслює якісно інший підхід – дослідницький, з нахилом до історичних джерел”⁷¹.

Структура обох томів неоднорідна. Фактично це два томи, різні за принципами підготовки, систематизації та класифікації матеріалів із народу впереміжку з власними статтями – подорожними щоденниковими нотатками, нарисами про виконавців – носіїв усної народнопоетичної традиції, перекладами творів з української на російську мову тощо. Сам П. Куліш не вважав за потрібне здійснювати чіткий розподіл матеріалу, говорив про відсутність будь-яких принципів наукової організації щодо публікації записів фольклору і власних етюдів, у такий спосіб “надаючи кожному бажаному “ритися” в моєму несортованому скарбі і знаходити поміж багато чого непотрібного щось і корисне”⁷². Звичайно, в цих словах можна побачити певну обережність П. Куліша в самооцінці, бо він ішов нетрадиційним шляхом, усвідомлюючи, що “план”, “система” можуть бути застосовані при значно більшому нагромадженні матеріалу. З іншого боку, П. Куліш заявляв, що, мандруючи від села до села, від хутора до хутора декількома українськими губерніями, він рідко мав на увазі власне науку. “Мене, – писав молодий фольклорист, – захоплювала поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, що її розігрує маленькими уривками все малоруське плем’я. Мені треба було бачити постановку сільського життя на театрі природи”⁷³.

Проте заяви заявами, а все ж дослідник зберіг у першому томі певну логіку викладу: а) подав записи зразків прози зі збірки “Українські народні перекази” 1847 року (ця книга у зв’язку з арештом П. Куліша фактично була тиражована і дійшла до читачів майже через півстоліття – аж 1893 року у першому випуску “Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”); б) опублікував записи дум і пісень (як власні, так і інших збирачів – напр., М. Ніговського, О. Афанасьєва-Чужбинського); в) вмістив авторські розвідки, нотатки про кобзарів і лірників, творців і виконавців дум, пісень, переказів, а також підкреслив велику історичну місію збирачів усної творчості.

Особливо значними, як засвідчив подальший розвиток української фольклористики, стали публікації народних дум, зразків прози (на що раніше зверталось мало уваги) та відомостей про кобзарів. У другій половині XIX століття, як зазначала Г. Довженок, розсуваються рамки спостережень і поглядам дослідників відкривається українське кобзарство як специфічне соціокультурне явище. Дослідниця наголосила, що “одним із перших на важливість запису думи в реальному побутуванні, а також на необхідність ви-

вчення феномену кобзарства звернув увагу П. Куліш, висловивши ряд думок, що випередили його час. Це, зокрема, стосується міркувань про важливість інтересу до особи виконавця та самого процесу відтворення дум за природних умов”⁷⁴.

До дев'яти розділів другого тому ввійшли різноманітні матеріали – фольклорні, етнографічні, історичні, мовознавчі, літературно-художні (зокрема поема Т. Шевченка “Наймичка” – за тодішніх умов без зазначення прізвища; ідилія самого П. Куліша “Орися”). Отже, другий том був своєрідною хрестоматією чи антологією, вмщував надзвичайно цінні матеріали: розділи “Казки і казки”, “Оповідання сучасника-поляка про походи супроти гайдамаків”, “Українські пісні, покладені на ноти для співу і для фортепіано А. М. Маркевичем”, “Про давність і самотність української мови” (стаття І. Могилевського), “Похорон у Харківській губернії”.

Рецензенти, пізніші дослідники “Записок”, історики фольклористики, літератури неодноразово підкреслювали новаторство П. Куліша щодо упорядкування матеріалів, характеру коментарів тощо. Так, М. І. Петров у “Нарисах історії української літератури ХІХ століття” наголошував, що різноманітність предметів “Записок” надавала їм особливої яскравості та привабливості, яка збільшувалась завдяки новим, своєрідним прийомам етнографічного дослідження. Куліш не переймався тільки тим, щоб зібрати і надрукувати пісні в певному порядку, розподіливши на категорії та розряди, як це робили його попередники, – він намагався привернути увагу читачів і до тих процесів, які забезпечують зародження і збереження впродовж століть творів народної словесності; старався вгадати смисл, що зв'язує народ з цими виявами його поетичних устремлень, і взагалі уявити повну картину цієї цікавої сторони народного побуту, з непомітними на перший погляд подробицями. Не дивлячись на певну національну замкнутість, однобічність “Записок”, а, можливо, і дякуючи цій обставині, зібрання П. Куліша мало освіжаючий вплив на українських письменників і вчених, які тепер стали особливо цінувати усну народну словесність, користуватися нею як історичним матеріалом або черпати з неї насагу для себе”⁷⁵.

“В упорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш, – писав німецький вчений Фрідріх Шольц, – значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими є також його вказівки про співаків та оповідачів, про їхній побут, спосіб їхнього виконання фольклорних творів”⁷⁶.

Отже, П. Куліш вперше так глибоко, багатоаспектно порушив складні проблеми атрибуції, природи творчого акту, особливостей творчості колективної та індивідуальної, виконавства та методики записування. Фольклорист і письменник зібрав чимало відомостей про носіїв усної традиційної творчості, записав нові варіанти дум, історичних пісень (деякі, щоправда, як виявилось, були підробками). П. Куліш висловив цікаві міркування про природу пісенної, думової імпровізації, змалював колоритний збірний образ співця, окремих кобзарів (зокрема Андрія Шута), надзвичайно високо підніс роль і суспільне значення збирача фольклору. Зокрема, П. Куліш, оцінюючи збирача дум і пісень М. Ніговського, піднесено писав: “Честь і хвала п. Ніговському за його подвиг!” А далі узагальнено проголосив: “Врятувати від забуття пам'ятку життя свого народу – істинний подвиг, який уже й нині має повну важливість в очах кожної по-справжньому освіченої людини; але коли на світі не залишиться жодного бандуриста – а цей час близький – і коли слідів старосвітського життя почнуть шукати тільки в книгах та рукописах, тоді ім'я кожного збирача творів народної поезії буде мати щось спільне з їх невідомими творцями. Справді, співчувати пісні, яка, мов сирота, мандрує поміж людей, і зберегти її від забуття – чи не те саме, що прихистити живу душу, котра без нашої турботи зникла б із лица землі? Розширити своїми відкриттями коло історичних відомостей – чи не означає це й самому стати часткою історії? Донести джерело рідного слова до майбутніх письменників – чи не означає це бути рушієм їхніх успіхів? Уже й тепер промовляються з пошаною імена перших збирачів наших народних пісень, котрі записали їх від неіснуючих більше бандуристів; і ледь чи князь Цертелєв і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями”⁷⁷.

Ще за життя П. Куліша чи не найповніше розглянув його внесок в українську фольклористику О. Пипін в “Історії російської етнографії. – Т. 3: Етнографія малоруська” (1891). Про “Записки” О. Пипін говорив як про незвичайне явище наукового та культурно-просвітницького життя середини XIX століття. За жанром це був не науковий трактат, не “гола” збірка народної поезії, а нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження. “Автор вводив читача, – підкреслював О. Пипін, – в сам процес етнографічного спостереження: він не тільки подавав старовинні думи, казку, пісню, переказ, але й ознайомлював із самою обстановкою, з тими людьми, в середовищі яких вислуховував ці розповіді. Твір народної поезії виходив не анекдотичним фактом, як квітка, відірвана від свого кореня, а, навпаки, відкривався перед читачем з усіма подробицями побуту, індивідуальними народними характерами і поняттями, поміж яких він існує в дійсності”⁷⁸. Здається, дослідники творчості та наукової діяльності П. Куліша не завжди враховують ті риси новаторських підходів до вивчення традиційної усної нематеріальної культури народу, за якими хоч і стояв романтизм, проте вже спостерігалася позитивістська прагматика, вчувався подих своєрідного “наукового реалізму”. А тому важко погодитись із загальноприйнятою (переважно в літературознавстві) тезою, що П. Куліш – “типовий романтик” (Д. Чижевський). По-перше, якщо й романтик (а це свого часу стверджував і В. Петров), то нетиповий, по-друге, романтиком П. Куліш був далеко не завжди. Все-таки П. Куліша, на наше глибоке переконання, занадто “романтизують”, його не можна убити лише в межі романтизму. Фольклористично-етнографічна його діяльність засвідчує, крім романтичної, ще й інші матриці – ті, що ґрунтувалися на фактах, аргументах, методах і підходах до наукового записування та осмислення усного народного матеріалу. І хоч аргументи П. Куліша часом вразливі, думки суперечливі, а то й полярно протилежні (на це звертали увагу ще Т. Шевченко, М. Максимович, М. Костомаров, О. Пипін, П. Житецький, О. Огоновський, І. Франко, М. Грушевський, К. Грушевська, А. Лобода, І. Калинович, Л. Білецький, Ф. Колесса, О. Дей, Б. Кирдан, А. Бондаренко, М. Жулинський, Є. Нахлік, О. Шокало, В. Івашків, О. Вертій, Ж. Янковська, М. Розумний, Р. Харчук, Т. Дзюба, В. Владимірова, І. Андрусак⁷⁹ та ін.), все ж до наукового фольклористичного та літературно-критичного обігу він увів чимало міркувань концепційного характеру, що не втратили значення й через століття. Як зауважив Л. Білецький, у “Записках” П. Куліш порушив і вирішив “кілька методологічно-принципових питань: 1) народні твори є жива історія народного духа в його минулому; 2) народні твори найкраще зберегли високий ідеалізм глибокоморальної душі українця; 3) народні твори мусять бути основою, на якій повинна відродитися високоморальна поезія цивілізованої верстви українського суспільства і в її історично-побутовій традиції, і в морально-ідеалістичній чистоті; лише такі твори індивідуальних поетів будуть продовжувати те творче й висококультурне діло справжнього українського духа; 4) сучасні українські поети є єдині спадкоємці давніх рапсодів української поетичної творчості. Ці всі принципи в дальшій літературно-науковій праці стають головним критерієм критики Куліша та артистично-поетичної діяльності”⁸⁰.

У “Записках” П. Куліш висловив надзвичайно цінну думку про те, що історико-героїчні думи та пісні творилися (складалися) не за спогадами, а по свіжих слідах подій. Згодом цю тезу розгорнув у своїй розвідці про байки В. Гнатюк, котрий також наголосив (але вже не про історичні зразки, а трохи ширше – про усну творчість загалом): “Всі народні твори постають або серед події, що їх викликала, або безпосередньо по ній. Ніколи не витворюються вони в довшім часі по довершеній події, як се має місце в писаній літературі. ...Народний творець може переповідати твори з тих або й давніших часів, які переховалися в його пам’яті, але коли творить, черпає лише з сучасності”⁸¹.

Ще одним важливим положенням П. Куліша було переконання, що між творами народними (усними й безіменними) та літературними (писаними, книжними, індивідуальними) нема неперехідної межі. Ідея взаємин двох видів творчості, що її розвинув П. Куліш, загалом була в тогочасній актуальною та плідною для розвитку українського письменства. Проте, здається, від П. Куліша пішло й триває досі хибне уявлення про певну стадіа-

льність творчості: нижчий (народний, фольклорний) та вищий (літературний, письменницький) етапи. Оце Кулішеве антиномійне “ми і народ” згодом досить гостро розкритикував О. Потебня⁸².

Якщо М. Максимович, говорячи про генезу усної та письмової форм словесності, вважав за можливе їхнє паралельне співіснування й надалі, то П. Куліш відкинув постулат свого вчителя й запропонував ідею спадковості, згідно з якою, як ми вже зазначали, творчість письменників визнана якісно новим рівнем розвитку. Проте це зіставлення усного та писемного з “перемогою” чи “перевагою” останнього в П. Куліша не завжди достатньо аргументоване. З іншого боку, воно в кулішознавстві ще належним чином і не проаналізоване.

У зв'язку з проблемою “фольклор і література” можна, крім “Записок”, згадати статті-“погляди” П. Куліша в альманасі “Хата” (1860) на занедбання народної мови, на українську усну та писемну словесність тощо. Так, у статті “Погляд на усну народну словесність” автор підкреслив: “Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. ...Квітка вичерпнув свої оповідання з народніх уст... Думи і поеми Шевченкові мають собі взір у народніх співах”⁸³. А далі наголошено на високій естетиці народної творчості, художній цінності безіменних творців: “Помиляється той, хто вважатиме пісні народу українського чимось дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово буде живуще... Українська словесність обперлась на народню так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, ...вона має базис дуже широкий і корінь саморідний”⁸⁴.

У статті “Погляд на [писану] українську словесність” П. Куліш ще раз піднесено констатував: “Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть за віковичний взір, та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмадку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос”⁸⁵.

Роздуми П. Куліша про творчість українського народу і його геніїв, на жаль, не завжди враховували як фольклористи, так і літературознавці, культурологи, коли йшлося про націю та її духовних провідників чи про конкретний вид (жанр) – думу, казку, пісню. І хоч фольклору властивий синкретизм функцій, все ж П. Куліш не проминав нагоди підкреслити чарівність української пісенності, її згармонізовану естетику. Щире зізнання “Я пристрасно люблю пісні, особливо українські” мало глибоке сердечне підґрунтя, П. Куліш “насолоджувався ними, як природою”⁸⁶. Письменник і несамовитий збирач народних ескарбів захоплювався піснями, усвідомлював їхню словесно-музичну повноту і красу: “Народна пісня в своїх словах і музиці, взятих разом, сповнена почуття, думки і при тому незвичайної простоти. Нема в ній зайвого слова, нема зайвої ноти. Це самородки, з яких завжди може черпати найвищий талант”⁸⁷. Проте ця “самородковість” – результат “шліфувальної” роботи народного генія впродовж тривалого часу, результат певної тяглості традиції, наслідок історичного буття, запаленого творчою іскрою сучасності. Саме естетичний критерій у художній творчості (на це звертали увагу дослідники, зокрема О. Вертій, Я. Гарасим) П. Куліш вважав основоположним, що передбачало як у колективних, народних, так і в письменницьких зразках дотримання таких вимог: відсутність надлишковості, зайвого; простоту (доступність); правдивість (історичну достовірність); природність (народність) мови.

Про українські народні пісні П. Куліш писав чимало в молодості – переважно в період активного збирання фольклору. Окремі статті його, а також численні записи дум, пісень, переказів зберігаються в архівах. Так, у фонді М. М. Білозерського, що в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України, поміж багатьох матеріалів виявлено дві статті про українські пісні. Датуються вони приблизно 1843–1846 роками, написані, як засвідчує зміст, під впливом романтичних захоплень збірками М. Цертелєва, М. Максимовича, діяльністю М. Гоголя (щодо останнього, то окремі фрагменти його зна-

менитої статті “Про малоросійські пісні” ввійшли майже без змін до Кулішевих нотаток – достатньо порівняти місце, де сказано, чим саме є для українця народна пісня: “і історія, і поезія, і батьківська могила...”⁸⁸).

Теоретичний набуток П. Куліша, його різноманітні ідеї, захоплення, методологічні принципи та наукові фантазії, як на нашу думку, ще вивчені в українській фольклористиці недостатньо. Залишається ще чимало невідомого і в темі “П. Куліш – збирач фольклору”. Хоч десятки, сотні записів П. Куліша опубліковано, крім “Записок”, у класичних збірках другої половини XIX століття (А. Метлинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського, Б. Грінченка та ін.), все ж в архівах залягли тисячі неоцінених автографів. У журналі “Народна творчість та етнографія” 1989 року (№ 5) В. Івашків привернув увагу до збирацької спадщини фольклориста в невеличкому передньому слові до публікації декількох пісень із фондів ІМФЕ НАН України⁸⁹. Проте багатюща колекція записів П. Куліша (в архівах Києва, Чернігова, Москви, Петербурга) й досі чекає на свого фанатичного дослідника-упорядника, видавця.

Діяльність П. Куліша в галузі української фольклористики та етнографії в середині та другій половині XIX століття будила наукову думку, стимулювала розвиток збирацької справи, студіювання традиційної народної творчості. І хоч ще сучасники (М. Костомаров, О. Пипін, О. Потебня, М. Петров) та пізніші дослідники – аж до нинішніх – вказували на певні огріхи (брак чіткої наукової системи щодо класифікації матеріалів, зведення двох чи кількох текстових варіантів до одного, текстологічні редакторські втручання-правки, публікація творів-фальсифікатів тощо), все ж в історії науки про усну словесність значення діяльності П. Куліша було величезним – генеруючим, мобілізуючим, таким, що служило за приклад гідного служіння рідному народові, ідеям просвітництва та національного оптимізму.

Чимало ідей П. Куліша-фольклориста не втратило актуальності і для сучасного етапу розвитку наукових галузей гуманітаристики. Комплексний підхід письменника і вченого до збирання і вивчення явищ фольклору та побуту дали йому можливість (в “Записках про Південну Русь”, збірнику “Українські народні легенди”, інших публікаціях та записах) простежити еволюцію народного світогляду від первісних уявлень та вірувань (етапи фетишизму, анімізму) до усвідомлення та розуміння історичних і соціальних катаклізмів XVI–XIX століть. Повір’я, легенди, перекази, казки, бувальщини, оповідання, пісні, думи, прислів’я відображають особливості національної психології, філософії, етики, інших суттєвих рис народного світогляду. Серед останніх автор книги “Пантелеймон Куліш і народна творчість” О. Вертій виокремлює поетичну філософічність, що нерідко синтезує в собі первісні чуттєво-емоційні елементи та морально-етичні і соціальні уявлення пізніших часів, святість у ставленні до землі, рідного краю, національне самоусвідомлення крізь призму сприйняття, розуміння та оцінки історичних подій, національних героїв тощо. Важливість такого принципу в укладанні збірників фольклорно-етнографічних матеріалів, наголошує О. Вертій, – очевидна, адже вони мають можливість цілісно висвітлити певну проблему, служити своєрідною хрестоматією, скажімо, з народної педагогіки, психології. На жаль, “цей принцип не знайшов у нашій фольклористиці належного місця, тому приклад П. Куліша в даному разі повчальний і вартий уваги сучасних народознавців”⁹⁰. А тому, підсумовує О. Вертій свої роздуми, “Записки про Південну Русь” П. Куліша ще привертатимуть увагу не лише фольклористів та етнографів, а й психологів, істориків, філософів та інших учених, надто ж коли йдеться про розробку наукових засад ідеології української держави⁹¹.

Отже, як П. Куліш постійно звертався до джерел народної творчості, так і сучасні фольклористи, етнологи, літературознавці, культурологи мають неодмінно повніше враховувати пошуки і знахідки представників класичної наукової традиції XIX століття, особливості еволюції наукових студій від романтизму до позитивізму та утвердження академічних об’єктивних підходів. За словами П. Федченка, “складна творчість П. Куліша належить до найцінніших здобутків української культури”⁹².

- ¹ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К., 1998. – С. 73–74.
- ² Коит О. Курс положительной философии: В 6-ти томах. – Т. 1. – С.Пб., 1900; Гривулин А. Л. Культурно-историческая школа // Академические школы в русском литературоведении. – М., 1975. – С. 100–201; Шкуринов П. С. Позитивизм в России XIX века. – М., 1980; Крупчанов Л. М. Культурно-историческая школа в русском литературоведении. – М., 1983; Косиков Г. К. Культурно-историческая школа // Литературный энциклопедический словарь / Под общей ред. В. М. Кожевникова и П. А. Николаева. – М., 1987. – С. 173; Современный философский словарь / Под ред. В. Е. Кемерова. – М.-Бишкек – Екатеринбург, 1996 (статья “Позитивизм”. – С. 365–366); Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів, 1999. – С. 14; Марков Г. Е. Взлет и крушение теории – немецкая этнология на рубеже веков. Культурные круги. Культурно-историческая школа. Гребнер Ф. В. Шмидт // ЭО. – 1999. – № 3. – С. 84–96 та ін.
- ³ Крупчанов Л. М. Культурно-историческая школа в русском литературоведении. – С. 56.
- ⁴ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. – М., 1960. – С. 300.
- ⁵ Косиков Г. К. Культурно-историческая школа // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 173–174.
- ⁶ Франко І. Іпполіт Тен // Збір. тв. у 50-ти томах. – Т. 37. – С. 7.
- ⁷ Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – С. 17.
- ⁸ Тэн И. О методе критики и об истории литературы. – С.Пб., 1896. – С. 4.
- ⁹ Там само. – С. 8.
- ¹⁰ Там само. – С. 8; 41–42.
- ¹¹ Грушевський М. “Малоросійськія песни” Максимовича і століття наукової праці // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 2.
- ¹² Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л., 1991. – С. 501.
- ¹³ Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – С. 23.
- ¹⁴ Шумада Н. Дослідження української фольклористичної спадщини в теоретичному аспекті // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. – Вип. 5. – Донецьк, 2000. – С. 174.
- ¹⁵ Народжені Україною: Меморіальний альманах у двох томах. – К., 2002. – Т. 2. – С. 710. Про М. Цертелєва див., зокрема: Пытин А. Н. Історія русскої етнографії. – Т. 3. – С. 11–15; Мочульський М. Погруддя з бронзи: Микола Цертелєв і Іван Манджура. – Львів, 1938; Гвінчедзе О. Ш., Дорошенко М. І. Перший видавець і дослідник українських народних дум М. А. Цертелєв // НТЕ. – 1959. – № 3. – С. 31–38; Дей О. Перше видання українських дум // НТЕ. – 1969. – № 6. – С. 7–14; Федас Й., Форкун Ф. Відзначення пам’ятної дати // НТЕ. – 1970. – № 1. – С. 110; Яценко М. Т. Фольклор і література в естетичній концепції просвітителів // Слов’янське літературознавство і фольклористика. – 1978. – Вип. 13. – С. 69–79; Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – С. 28–51.
- ¹⁶ Цертелєв Н. Рассуждение о старинных малороссийских песнях // Опыт собрания старинных малороссийских песней. – С.Пб., 1819. – С. 4.
- ¹⁷ Гончар О. І. Українська література передшевченківського періоду і фольклор. – К., 1982. – С. 63.
- ¹⁸ Павловський О. Вмєсто предисловія к “Грамматике малороссийского языка” // Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. – Вип. 1: Перша половина XIX ст. – К., 1959. – С. 320.
- ¹⁹ Драгоманов М. М. А. Максимович: Некролог // Вестник Европы. – 1874. – № 6. – С. 444–453.
- ²⁰ Пытин А. М. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – С.Пб., 1891. – С. 16–37.
- ²¹ Огоновській О. Історія літератури рускої. – Львів, 1894. – С. 5–46.
- ²² Науменко В. М. А. Максимович как этнограф // Чтения в Ист. об-ве Нестора-летописца. – 1905. – Кн. 18. – Вып. 3–4. – С. 107–110.
- ²³ Грушевський А. С. М. А. Максимович (1804–1873) // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 375–416.
- ²⁴ Грушевський М. С. “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С. 1–13.
- ²⁵ Лобода А. Заслуги М. А. Максимовича в області языка и словесности // Чтения в ист. об-ве Нестора-летописца. – 1905. – Кн. 18. – Вып. 3–4. – С. 111–117.
- ²⁶ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – № 5. – С. 183–195.
- ²⁷ Попов П. М. Перший збірник українських пісень // Українські пісні, видані М.О.Максимовичем. – К., 1962. – С. 285–338.
- ²⁸ Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – М., 1974. – С. 52–81.
- ²⁹ Марков П. Г. Фольклорно-етнографічна діяльність М. О. Максимовича та її значення для розвитку суспільної думки в XIX ст. // НТЕ. – 1976. – № 1. – С. 69–80. Його ж: Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1997. – С. 5–94.
- ³⁰ Качкан В. А. Етнологічний світ Михайла Максимовича // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: У 2-х частинах. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 26–38.
- ³¹ Корпанюк М. Академік з Михайлової гори // Слово і час. – 1994. – № 11–12. – С. 5–9.
- ³² Рясна О. Наступив, здається, той час, коли визнають справжню ціну народності... (До історії видання збірників українських пісень М. Максимовича) // Друкарство. – 2001. – № 3. – С. 10–12.
- ³³ Гнатюк В’яч. Видатна пам’ятка українського народознавства // Максимович М. Дні та місяці українського селянина / Упоряд., перекл. з рос., вст. стаття та примітки канд. філол. наук В’ячеслава Гнатюка. – К., 2002. – С. 9–24 (Див. також статтю “Від упорядника”. – С. 5–8).

- ³⁴ Кононенко П. Максимович Михайло // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник. – К., 2000. – С. 190.
- ³⁵ Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Л., 1999. – С. 25.
- ³⁶ Пытин А. М. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – С.Пб., 1891. – С. 37.
- ³⁷ Скопенко В. Передне слово // Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українськi твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. – К., 1994. – С. 7.
- ³⁸ Максимович М. О малороссийских народных песнях // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 2. – К., 1877. – С. 439–440.
- ³⁹ Надеждин Н. И. Письмо в Киев о русской литературе // Телескоп. – 1835. – Ч. 25. – № 1. – С. 149–158. Про поняття народності періоду 1820–1840-х рр.; Пытин А. М. История русской этнографии. – Т. 1: Общий обзор изучений народности и этнография великорусская. – С.Пб., 1890.
- ⁴⁰ Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – С. 70.
- ⁴¹ Дей О. І., Дмитренко М. К. На крилах народної пісні. – К., 1986. – С. 24–27.
- ⁴² Максимович М. А. О малороссийских народных песнях. – С. 441.
- ⁴³ Максимович М. А. Что такое “думы” // Максимович М. А. Собрание соч. – Т. 2. – К., 1877. – С. 458.
- ⁴⁴ Сборникъ украинскихъ песень, издаваемый Михайломъ Максимовичемъ. – К., 1849. – Ч. 1. – С. 3–4.
- ⁴⁵ Народжені Україною: Меморіальний альманах у двох томах. – Т. 1. – К., 2002. – С. 228. У цьому виданні сказано: О. Бодянский – “історик, філолог, етнограф, письменник”, але, на жаль, до переліку не потрапило означення “фольклорист”; не згадано також і брата Федора.
- ⁴⁶ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – С. 83.
- ⁴⁷ Котляревський А. А. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 297.
- ⁴⁸ Бодянский И. О народной поэзии славянских племен. – М., 1837. – С. 4–5.
- ⁴⁹ Молва. – 1857. – № 12. – С. 146–147.
- ⁵⁰ Бодянский И. О народной поэзии славянских племен. – С. 8.
- ⁵¹ Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – К., 1982. – Т. 33. – С. 293.
- ⁵² Там само. – Т. 32. – К., 1981. – С. 169.
- ⁵³ Народжені Україною: Меморіальний альманах: У 2-х томах. – К., 2002. – Т. 1. – С. 854.
- ⁵⁴ Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – С. 211.
- ⁵⁵ Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – К., 1984. – Т. 41. – С. 288.
- ⁵⁶ Грушевська К. Передне слово // Українські народні думи. – 1927. – Т. 1. – С. LXV (прим.).
- ⁵⁷ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – К., 1929. – Т. 1. – С. 537.
- ⁵⁸ Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / Упоряд., вступна стаття й коментарі Олеся Федорука. – Львів–Нью-Йорк, 1997. – С. 181.
- ⁵⁹ Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. – С. 220.
- ⁶⁰ Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – С.Пб., 1856. – Т. 1. – С. V–VI.
- ⁶¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 72. Нагадаємо, що В. Тарновський фінансував видання “Записок” – передав П. Кулішеві 1000 рублів сріблом.
- ⁶² Дорошенко Д. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918. – С. 22.
- ⁶³ Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – К., 1985. – Т. 5. – С. 333.
- ⁶⁴ Там само. – С. 18.
- ⁶⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 105.
- ⁶⁶ Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – С. 359.
- ⁶⁷ Історія української дожовтневої журналістики. – Львів, 1983. – С. 129.
- ⁶⁸ Твори Пантелеймона Куліша. – Львів, 1910. – Т. 6. – С. 438.
- ⁶⁹ Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. 243.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти томах, 9-ти книгах. – К., 1993. – Т. 1. – С. 21.
- ⁷² Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 101.
- ⁷³ Там само. – С. 234.
- ⁷⁴ Довженок Г. Фонографічна колекція українських дум в історії вивчення епічного виконавства // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. – Ч. 1 / Упорядники О. Бріцина, Г. Довженок. – К., 1997. – С. 111–112.
- ⁷⁵ Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – С. 280–283.
- ⁷⁶ Цит. за: Івашиків В.. “Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів, 2001. – С. 314.
- ⁷⁷ Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 220–221.
- ⁷⁸ Пытин А. Н. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – С.Пб., 1891. – С. 194.
- ⁷⁹ Бондаренко А. Над рукописом “Записок о южной Руси” // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 4. – С. 26–36; Білий О. В. Поняття просвітництва в естетиці пізнього П. Куліша; Нахлік С. К. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дні народження. – К., 1989. – 48 с.; Нахлік С. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Львів, 1994; Розумний М. “Блудний син” українського народолюбства // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 65–73; Харчук Р. Пантелеймон Куліш як символ українського інтелігента // Молода нація. – 1996. –

№ 2. – С. 57–65; Дзюба Т. Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1999; Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – Тернопіль, 1998. – 120 с.; Янковська Ж. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998; Владимірова Валентина. За суворим критерієм “народного духу” (Давня й нова українська література в оцінці Пантелеймона Куліша) // Слово і час. – 2000. – № 12. – С. 28–36; Андрусяк І. Піонер, або “з культурників найбільший воєвода” // Куліш П. Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. І. М. Андрусяка. – Харків, 2003. – С. 3–21 (У підсумку вступної статті зазначено, що П. Куліш – “виразний представник українського романтизму”. – С. 20).

⁸⁰ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – С. 88.

⁸¹ Гнатюк В. Деякі уваги над байкою // Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / Упоряд., вст. стаття та прим. М. Т. Яценка. – К., 1966. – С. 177.

⁸² Дмитренко Н. К. А. А. Потєбня – собиратель и исследователь фольклора. – К., 1985. – С. 22–24.

⁸³ Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів, 1910. – С. 429.

⁸⁴ Там само. – С. 429–430.

⁸⁵ Там само. – С. 438.

⁸⁶ Записки о Южной Руси. – Т. 2. – С. 7.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ РФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 3–2, од. зб. 117, арк. 1. Пор.: Гоголь М. В. Про малоросійські пісні // Народні пісні в записках Миколи Гоголя / Упоряд., післямова і приміт. О. І. Дея. – К., 1985. – С. 5.

⁸⁹ Івашиків В. М. Українські народні пісні в записках Пантелеймона Куліша (На матеріалі фондів Інституту ім. М. Т. Рильського АН УРСР) // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 5. – С. 64–67.

⁹⁰ Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. – С. 4.

⁹¹ Там само. – С. 23.

⁹² Федченко П. Куліш Пантелеймон // Українська література у портретах і довідках. Давня література – література ХІХ ст. – К., 2000. – С. 174.

* П. Куліш, як відомо, мріяв про істинну свободу творчості, коли “над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор” (Цит. за: Грушевський М. В тридцять роковини Куліша: Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 37).

Людмила Єфремова
(Київ)

ІГРОВІ ВЕСНЯНКИ (мелотипологія, генезис, історико-географічний аспект)

Естетична та історична цінність веснянок, багатство нагромадженого записувачами матеріалу викликали значне зацікавлення дослідників фольклору цим пісенним масивом. Їх поділяли за часом виконання¹, способом виконання (одно- та двохорові), змістом (закличні, про кохання та родинне життя, жартівливі), функцією (закличні, хороводні, ігрові тощо). Ф. Колесса розглядав та систематизував гайвки за принципом складочислення, “музикально-синтаксичними стопами”²; І. Земцовський намагався виділити у веснянках першоджерельно-формульну основу; З. Можейко систематизувала веснянки шляхом виділення певних мелодичних типів. Багатоманітність класифікаційних підходів саме до веснянок не випадкова, адже вони складають досить неоднорідне історико-генетичне, суспільно-функціональне явище. Це помітив і Ф. Колесса, зауважуючи, що “...порядковане народних мелодій, як і всяка систематизація... не дасть ся перевести в усіх подробицях вповні консеквентно і без дрібних компромісів (так, наприклад, в деяких групах мелодій помістили ми варіанти, що не зовсім підходять під означену ритмічну схему)”³. І дійсно, одна і та ж пісня може виконуватись в одному випадку як ігрова, у другому – як хороводна, а в третьому – як лірична.

У виконанні ігрових веснянок помітне місце займають елементи гри та театралізації. Їм можуть бути підкорені всі учасники дії (так звані двохорові веснянки “Просо”, “Мости”, “Володар”); кілька з них, найчастіше двоє або троє, які виконують ігрові дії в колі, поза колом, перебігаючи з-поза кола всередину, в той час, як коло рухається або стоїть, та співаючи (“Нелюб”, “Жінка на торзі”); один, котрий стоїть в колі і веде діалог з усіма іншими учасниками або виконує рухами те, про що співається у веснянці.